Obdělávat svou zahradu: Spekulativní etika Maríi Puig de la Bellacasa*

María Puig de la Bellacasa: Matters of Care: Speculative Ethics in More than Human Worlds

Minneapolis, London, Minnesota University Press 2017, 265 s.

„Tento nejlepší svět ze všech možných světů tvoří události, jež spolu navzájem souvisí, venkoncem vzato, kdyby nás nebyli vyhodili z jednoho zámku a nenakopali vás do zadku, protože jste miloval Kunigundu, kdyby vás nebyla dostala do drápů inkvisice, kdybyste neprošel celou Ameriku, kdybyste byl nenapíchl barona mečem, kdybyste nebyl přišel o všechny ovce z Eldorada, nepochutnával byste si zde na zavařovaných citronech a pistáciích.“

„To jste řekl velmi dobře,“ odpovídal Candide, „ale musíme obdělávat svou zahradu.“

[Voltaire 1949: 183]

Úvod

„Tato krásná planeta je rozbolavělá,“ píše Maríi Puig de la Bellacasa (dále MPB) hned v prvním odstavci první kapitoly recenzované knihy, „a snesitelné životní podmínky zůstávají mnohým nedostupné.“ [2017: 27]¹ Řešení problémů provázajících spolužití „bezpočetných forem života s lidskou technovědou“ [ibid.] se přitom zdá být ještě vzdálenější než v době, kdy hybridizace různých lidských i ne-lidských aktérů nabrala s přijetím moderní ústavy na obrátkách a vzájemná provázanost entit nazývaných „příroda“ a „kultura“ se stala těžko zastíratelnou – i když stále zastíranou – realitou [Latour 1993]. Zkušenost holokaustu [Petříček 2018], rasového, genderového a ableistického útlaku [aktuálně např. Kolářová 2017; Příbylaková 2019], jakož i klimatické krize a stále rychlejšího vymírání živočichů a rostlin zpochybnila mnohé civilizační danosti, včetně „vědecké opozice vůči rovnosti lidí“ [Friedlander 1995: 1]² a teze o nadřazeném postavení člověka v přírodě. Kyberprostor, jenž stále zřetelněji nejen odráží, ale i spoluutváří starý dobrý hmatatelný svět, se proměnil v „jarmark odvrácených stran všeho“ [Bělo-

* Tato studie je výsledkem badatelské činnosti podporované GA ČR v rámci grantu „Zranitelní obyvatelé v křehkých obydlích: Dvojí starost pobytových služeb“ (reg. č. 19-07724S/P404).

¹ Citace cizojazyčných pramenů jsou překlady autorky a autora článku. Odkazy na recenzovanou knihu jsou dále uváděny pouze číslem stránky v hranaté závorce.

² Friedlanderova formulace použitá v pojednání o nacistickém programu „eutanázie“ má obzvláštní relevanci pro náš výzkumný projekt (viz níže).

hradský 2016], kde každá těžce vydobytá pravda je vzápětí vyvrácena protipravdou. Lidé – včetně těch, kteří mají hledání lepších způsobů spolužití v popisu práce – stále častěji nacházejí útěchu v nekritické víře v účinnost technických řešení nebo propadají beznaději. Zůstávat ve víru potíží je čím dál tím těžší a bolestnější [Haraway 2016].

Cílem této eseje je představit *spekulativní etiku péče* jako jeden z možných pohledů na situaci dnešního světa, jako jednu z možností, jak hledat odpověď na otázku, o co bychom se měli – jakožto lidé a badatelé – starat především, pro koho a s kým. Na základě čtení knihy *Matters of Care: Speculative Ethics in More than Human Worlds*, představující jeden z aktuálních pokusů využít koncept péče/starostlivosti v sociálních vědách, se zamýšlíme nad tím, co důležitého a inspirativního tento koncept vědám o soužití nabízí.

Začneme stručným pojednáním o etice péče, jednom ze dvou hlavních inspiračních zdrojů uvažování MPB, doplněným úvahou o příbuznosti spekulativní a empirické etiky. V následující kapitole pojednáme koncept *záležitosti starostlivosti* – ukotvený v latourovské kritice kritiky a konstruktivistických vědních studiích (druhém hlavním zdroji inspirace pro MPB) – a jeho rozpracování jakožto *záležitosti péče*, zdůrazňující situovanost a aktivní účast. Další část naznačí – na příkladu Latourova dialogu o sportovně užitkových vozidlech – jak by neměl vypadat pečující text a – především na základě četby Haraway – jak by vypadat měl. Následuje úvaha o půdě jako o místě, kde se normativita rodí ve vzájemném pečování, a posléze závěr, jenž se prostřednictvím spekulativního kritického zhodnocení našeho vlastního etnografického projektu vrací k otázce, jak bychom měli pečovat o své výzkumy a texty.

Etika péče a empirická etika Jeannette Pols

Úvodní věta nejednoho díla o péči (včetně toho recenzovaného) nás staví před hotovou věc – péče je všudypřítomná a nevyhnutelná. Po dlouhém čase zanedbávání pro její zdánlivou samozřejmost či opomíjení coby ženské záležitosti [Fine 2005] je od osmdesátých let minulého století péče popisována, zkoumána, prožívána a zjednávána jako teorie, praxe, hodnota, práce, emoce a vědění v mnoha oblastech. Stává se důležitým tématem ve filozofii [Tronto 1993, 2013; Kittay 1999; Held 2015; Koubová, Urban 2018], v sociálních vědách [Sevenhuijsen 1998; Mol, Moser, Pols 2010; Noddings 2002; Uhde 2009] a v dalších oborech, včetně práva, geografie, ekologie atd. V disability studies a v sociální práci bývá péče coby hodnota i praxe terčem kritiky. Mnohé badatelky a aktivisté připomínají, že péče v uplynulých stoletích znamenala (a mnohdy stále znamená) také institucionalizaci, segregaci a ovládání života lidí označených za postižené těmi, kdo se označují za schopné [Kröger 2009]. Upozorňují tak na nejednoznačnost pečujících vztahů, o níž MPB píše: „Pečovat může být krásné i strašné. Péče může prospívat a může také utlačovat.“ [s. 1]

Ani *etika péče* (*ethics of care*), rozvíjející se již několik desetiletí coby teorie morálky, vhodná pro sféru osobní, politickou i globální [Tronto 1993; Held 1995], nezastírá, že péče může být jak dobrá, tak špatná. Etika péče promlouvá feministickým „jiným hlasem“³ a v místě svého vzniku, ve Spojených státech amerických, byla formulována coby výzva tradičním liberálním hodnotám nezávislosti, oddělenosti a autonomie, s nimiž se počítá jako s *fakty* [Gilligan 1993: xiv]. Jádrem etické perspektivy vycházející z péče jakožto hodnoty a praxe je naopak zjištění, že člověk je bytostí vztahovou. Ontologie etiky péče je ontologií relační: osobní autonomie je utvářena ve vztazích, lidé jsou v mnoha ohledech na sobě vzájemně závislí a pečující vztah je základní podmínkou přežití [Tronto 1993: 117].

MPB ve své knize nejen zdůrazňuje, že nevyhnutelnost a potřeba vzájemnosti a pečujících vztahů se netýká pouze lidských bytostí v situacích, kdy je jim těžko a cítí se bezmocné, ale snaží se rovněž ukázat způsoby, jak by spekulativní dialog vedený s politikou péče mohl přispět k posunu od antropocentrické etiky k etice posthumanistické, zahrnující nejen-lidské záležitosti péče.

Opírá se přitom o „konejšivý refrén“ obecné definice péče, s níž v roce 1990 přišly Joan Tronto a Berenice Fisher [Tronto, Fisher 1990]. Ty charakterizují péči jako „aktivitu druhu [...] zahrnující *vše, co děláme* pro udržování, pokračování a opravování „našeho světa“, aby se nám v něm co nejlépe žilo. Tento svět zahrnuje naše těla, naše já a naše prostředí, *jež se všechny snažíme propojit v komplexní život-udržující síti.*“ [s. 3, zvýraznění autorka] Přestože jejich definice zahrnuje interakci nejen-lidských aktérů, jak sama Tronto poznamenává [1993: 103], hlediskem ekologickým se ve svém díle přímo nezabývá. Péči popisuje jako proces tvořený čtyřmi vzájemně provázanými fázemi: (1) pozorností k potřebám konkrétních (třebas i vzdálených) druhých (*attentiveness*), (2) přijetím spoluzodpovědnosti za řešení jejich potřeb (*responsibility*), (3) společným hledáním těch nejlepších možných řešení (*competence*) a (4) snahou o to, abychom věci nahlíželi z místa, kde se nacházejí ti, o něž pečujeme (*responsiveness*) [1993: 126–137]. Žádná z nich nesmí chybět, jedna bez druhé by nebyla funkční. Například těžko můžeme vidět svět z perspektivy druhého, nebudeme-li dostatečně empatičtí, citliví a pozorní k jeho potřebám.

Feministická etika péče se soustřeďuje nikoli na jednotlivce, jeho motivace a ctnosti, ale na vztah – člověk je bytost, která pečuje a o níž je pečováno. MPB si u Tronto všímá posunu hranic etiky od normativního a abstraktního pojetí péče k praxi a politice péče [s. 151] a spolu s Donnou Haraway a dalšími autorkami navrhuje jít ještě dál – k etickému dělání (*ethical doings*) situovanému v naturkulturních (*natureculture*) nejen-lidských vztazích. Navrhuje, aby „naš svět“, o němž se mluví v obecné definici péče Tronto a Fisher, zahrnoval nejen-lidské pečující,

³ Významné dílo Carol Gilligan *In a Different Voice* vyšlo v českém překladu v nakladatelství Portál v roce 2001. Sama Gilligan nepovažuje spojení etiky péče s přívlastkem feministická za šťastné. Domnívá se, že je třeba vynakládat úsilí, aby péče zůstávala záležitostí obecně lidskou.

a v druhé části knihy přináší příklad vlastní zkušenosti vzájemného pečování ve vztazích s vodou, vzduchem, s půdou a vším, co v ní žije.

Také pro další autory a autorky spojené s oborem vědních studií (STS) jsou antropocentrismus a normativita etiky péče příliš limitující. Vydávají se proto cestou etiky empirické [Pols 2015]. Ačkoli se MPB domnívá, že STS dostatečně nevyužívá vlastního potenciálu k tematizaci a rozvoji etických perspektiv [s. 142], soudíme, že např. empirická etika Jeannette Pols se v mnohém shoduje s cestou spekulativní etiky.⁴ Spekulativní etika jako „mezidruhovná fantazie“, v níž péče „proporcionálně cirkuluje mezi (všemi) lidskými, (všemi) nejen-lidským bytostmi a materiálními silami“ [s. 219], není nepodobná konstituování péče ve (vnitřních i vnějších) vztazích různých entit, jež popisuje Pols ve svých textech.

Pols, která se intenzivně zabývá zaváděním technologií do zdravotně-sociálních služeb, argumentuje, že zatímco etika péče předem definuje, co péče je a co je dobré udělat, z pohledu empirické etiky se teprve v praxi – ve vztazích zahrnujících konkrétní emoce, tělesnost a materialitu – obojí vždy znovu utváří. Teprve při společné činnosti (v soužití) se utvářejí normy a vědění, a to bez ohledu na to, zda jednotliví aktéři působí vědomě či nevědomě [Pols 2013].

Pro Pols je tak empirická etika radikalizací vztahovosti [2014], s níž přišla etika péče. Opírajíc se o sémiotiku materiality a praxiografii [Law, Mol 1995], empirická etika zkoumá „praxi péče a analyzuje její *intra-normativitu* neboli způsoby soužití, jimiž nejen-lidští aktéři usilují o to, aby tyto praxe byly nebo se stávaly dobrými“ [Pols 2015: 81, zvýraznění autorka]. Přijít na to, zda a k čemu je konkrétní technická pomůcka dobrá, znamená přiblížit se – vytvořit si k/s ní vztah, dotýkat se jí, komunikovat s ní, experimentovat, sledovat a vnímat, co dělá(me), jak reaguje(me) a přemýšlet o tom, co bychom ještě mohli dělat lépe, máme-li spolu řešit nějaký problém.

Fakt, záležitost starostlivosti, nebo věc péče?

Z obavy, že důraz na činnosti a zájmy spoluutvářející vědecká fakta a technické vynálezy přivedl konstruktivistická vědní studia k příliš radikálnímu zpochybňování přírodních a společenských daností, obrátil Bruno Latour v prvních letech 21. století pozornost svých čtenářů k *záležitostem starostlivosti* [*matter of concern*, viz Latour 2004a,⁵ 2005a, 2005b, 2010]. Nazveme-li nějakou danost předmětem starání se, zdůrazníme emoční, hodnotový a praktický rozměr věci, která by jinak mohla být odbyta coby ztělesnění sobeckých zájmů či prostě jako holý fakt. „La-

⁴ V knize nejsou [s výjimkou sborníku Mol, Pols, Moser 2010] citována díla autorek a autorů spojených s STS, jejichž díla perspektivu etiky péče cíleně rozvíjejí. Kromě výše zmiňovaných prací Jeannette Pols lze zmínit např. Moser, Thygesen [2015].

⁵ Česky viz Latour [2016]. Čestmír Pelikán překládá Latourův termín *matters of concern* jako „zájmy“, čímž se ovšem stírá rozdíl oproti pojmům *interest* a *interesement*, užíváním

tourův koncept záležitostí starostlivosti,“ píše MPB, „kriticky zhodnocuje jeden z raných poznatků sociologie vědy a techniky, totiž že vědecké a technologické asambláže nejsou pouhé objekty, ale uzly společenských a politických zájmů, a je tudíž vhodné považovat je za ‚sociálně konstruované‘ spíše než za existující objektivně coby projev zákonitostí přirozeného světa.“ [s. 20]

Latourova kritika kritiky, již jsou úvahy o záležitostech starostlivosti součástí, je vyslovena na pozadí nových, zneklidňujících společensko-přírodních jevů – jako je globální oteplování a popírání lidského podílu na něm. Proti zničujícím účinkům metakritického postoje staví právě uznání osobité hodnoty a nesouladnosti různých objektů a stylů starání se.

Latourem kritizované kritické gesto, vedené se stejnou vervou a téměř bezděčnou samozřejmostí v mnoha akademických disciplínách a proti celé řadě zájmů [srov. Love 2010 o pozorném čtení, *close reading*], sestává ze dvou oddělených, i když zároveň úzce provázaných tahů. Prvním z nich kritik útočí na nejrůznější objekty/zájmy, které sami aktéři považují za hybatele svého jednání (např. na božstva či politické ideály) a označuje je za fetiše, za „bílé plátno“ [Latour 2004a: 238], na něž promítají vlastní pohnutky. Druhým tahem kritik vysvětluje tyto „vlastní pohnutky“ jako odraz objektivizovaných přírodních či společenských faktů, jako je dědičnost, společenská nadvláda, moc, diskurz atd. Třídění různých objektů/zájmů na fetiše a fakta přitom zůstává plně v kompetenci samotného kritika. V důsledku toho, osvojíte-li si tento zastaralý, ale stále účinný arzenál kritiky, „[b]udete vládnout neomezeně, vyzbrojeni lépe než Zeus sám, zasahuje z výšin svého postavení šípem antifetišismu i oštěpem pevné kauzální objektivit“ [ibid.: 239]. Všude, kam Zeus kritiky vstoupí, zanechává za sebou poušť – s pomocí antifetišismu kombinovaného s objektivitou lze za vším odhalit „skutečnou podstatu“ a nikdo přece nepotřebuje, aby se právě jeho objekty/zájmy staly předmětem takového odhalení [srov. Synek et al. 2019].

Zatímco esencialistické přístupy vidí za komplikovanými věcmi poskládanými z různých, mnohdy nesouladných zájmů holá fakta (záležitosti faktů, *matters of fact*), kritické gesto je řeší radikálním vymazáním části významných působností. V obou případech se jedná o redukci. Naproti tomu důraz na starání se o něco komplikované věci obohacuje, když je předkládá k dalšímu vyjednávání coby proměnlivá shromáždění (*gathering*, viz Heidegger), společenství (*societies*, viz Tarde) nebo asociace [Latour 2004a: 245; MPB, s. 33]. Vyjednávání by neměl stát v cestě ani odkaz na nezpochybnitelnou fakticitu, ani urážlivé kritické gesto. Naopak, věci zájmu by měly být vyztuženy shromážděním významných starostlivostí. „Kritik není ten, kdo odhaluje, ale ten, kdo spojuje,“ říká Latour. „Kritik

v raných STS [viz např. Callon 1986]. Ve svém přelomovém textu věnovaném účasti ne-lidských entit v lidských záležitostech Callon působivě předvádí agentnost hřebenatek, aniž by se ovšem výslovně stavěl za jejich stanovisko či spekuloval o možnostech lepšího soužití s mlži. V některých svých dalších textech se ovšem Callon etickým problémům věnuje přímo [např. Callon, Rabeharisoa 2004].

není ten, kdo vyškubne koberec zpod nohou naivních věřících, ale ten, kdo nabídne prostor pro setkání.“ [Latour 2004a: 246]

Podle MPB chápání faktů jako objektů starostlivosti sice řeší řadu problémů, které mohou vyvstat na průsečíku antikritické otevřenosti vůči různým zájmům a záliby v detailních popisech fungování mechanismů moci, neřeší je však zcela uspokojivě. O jaké problémy se podle MPB jedná?

Za prvé, tam kde zájem o moc ústí v zájem o mocné a nezájem o bezmocné, příběh, který vyprávíme, je příběhem mocných a jako takový jen „vypráví příběh stejným příběhem“ [s. 41]. Za druhé, popisujeme-li mocenské vztahy jako vztahy vzájemného ovlivňování mezi svobodnými aktéry, mohou se z utlačovaných stát spolupachatelé. Za třetí, ptáme-li se spolu s Latourem, „kolik nás je?“ [Latour 2004b], věnujeme zesílenou pozornost množství a typu relevantních aktérů a ztrácíme ze zřetele hierarchizaci zájmů, a tudíž i dynamiku ovlivňování. Prostor pro setkání pak není ničím víc než pouhým soupisem (kartografií) různých nesourodých zájmů, v němž jednotlivé položky nejsou nijak seřazeny a není ukázáno, proč je jedna položka ve výsledku přednější než druhá. A za čtvrté, protože latourovské metodologické diktum „následuj samotné aktéry“ [Latour 2005a: 12, 68, 237] nebere dostatečně v potaz zájmy samotného vypravěče/badatele [s. 39–40], může etnograf znovu-skládající svět svých komunikačních partnerů snadno propadnout dojmu, že do své skládanky zařadil všechny relevantní verze tohoto světa, aniž by jejich výběr a uspořádání zásadně ovlivnil, tedy že je vykreslil „přesně podle skutečnosti“, jak říká François Rabelais.⁶ Rezignace na reflexi vlastního stanoviska je obdobou nekritické víry v objektivizující pohled odnikud, tedy stanoviska mimo všechna stanoviska. „[P]ozornost vůči zájmům – vůči těm, které studujeme, jakož i vůči těm vlastním – směřuje k větší situovanosti. Z feministické perspektivy však není možné učit studenty, že při uspořádávání sítí, můžeme všechny ty rozpory mezi stanoviskem a pohledem odnikud bez obav hodit za hlavu“ [Latour 2005a: 145].“ [s. 41]

A právě k feminismem inspirovanému pozornějšímu zacházení s cizími i vlastními stanovisky MPB mluví, když koncept *záležitostí starostlivosti* reformuluje jako *záležitosti péče*. Budeme-li více myslet na to, o co spolu se svými komunikačními partnery chceme pečovat, nemělo by nám uniknout, že zájmy aktérů našich příběhů aktivně ovlivňujeme. Promýšlení věcí starostlivosti jako předmětů pečování má především tu výhodu, že zdůrazňuje situované zájmy těch, o které se pečuje, a tím i soulad či nesoulad našich vlastních zájmů s jejich zájmy. Pečování, silněji než zájem či starost, tak tenduje ke kritickým otázkám po dopadech různých forem jednání (včetně badatelského úsilí výzkumníků).

Záležitosti péče nám však oproti záležitostem starostlivosti přinášejí ještě něco dalšího. Pečování je aktivnější než pouhá starost o něco. Mám-li o něco péči,

⁶ Nutno poznamenat, *pace* MPB, že Latour v celém svém díle klade důraz na znovu-vyjednání zájmů *společně* s aktéry [viz např. Latour 2005a: 138]. Otázkou pak zůstává, s kým a jak se vyjednává výsledný obraz, který autor či autorka předkládá svým čtenářům.

je to již velmi blízko k pečování jakožto aktivitě. Ze tří pojmů označujících nasměrování pozornosti a aktivity k nějakému cíli – zájem, starost a péče – tak pojem „záležitosti péče“ klade největší důraz na aktivní složku nejen-lidského vztahování se.

Latourovo SUV a přemýšlení-s (jinými) zanedbávanými věcmi

Své výhrady vůči Latourově konceptualizaci a praktikování záležitostí starostlivosti a výhody vlastního konceptu záležitostí péče MPB demonstruje prostřednictvím čtení Latourova filozofického dialogu o sportovně užitkových vozidlech (SUV) z perspektivy feministické teorie stanoviska [viz např. Harding 1986, 1993, 2015; Hartsock 1983].

V tomto dnes již obtížně dostupném dialogu, uveřejněném v roce 2005 v časopise *Domus*, Latour argumentuje ve prospěch inkluzivního, antikritického řešení problému sportovně užitkových vozidel, která podle části veřejnosti představují neúnosné riziko pro přírodu i člověka [2005c].⁷ Latour (v podání MPG) vyčítá odpůrcům SUV především dvě věci. Jednak že podobně jako Dr. Frankenstein z názvu dialogu opouští technologie, které člověk stvořil, místo aby se starali o jejich zdokonalení. A za druhé že neberou vážně zájmy – či předměty starostlivosti – zastánců (tedy výrobců a především uživatelů) SUV. Tím, že odmítají brát jejich starosti vážně, se podle Latoura předem sami vyřazují z demokratického úsilí o vyřešení problému škodlivosti sportovně užitkových vozidel. Pro Latoura, jak píše MPB, je politika „proces postupné progresivní inkluze, jehož prostřednictvím jsou různé ‚záležitosti‘ projednány a zařazeny do vesmíru demokratické společnosti“ [s. 46]. Radikální kritické gesto, šmahem odsouvající stranou zájmy podstatné části významných aktérů, může k „procesu postupné inkluze“ přispět jen stěží.

Proč ale v příběhu o SUV hrají roli fanatických fundamentalistů neschopných demokratické debaty právě ekologičtí aktivisté, ptá se MPB, a rovnou si sama s velkou vstřícností vůči Latourovi odpovídá. Ten se podle autorky knihy obává, že ekologické ohledy zdůrazňované odpůrci SUV zůstanou v rámci vědních studií marginálním problémem, jímž se zabývají pouze radikálové. Ještě horší by však bylo, kdyby podobný osud potkal názory ekologů v širší veřejné debatě o škodlivosti technických vynálezů. „Respekt k starostem a výzva k pečování se stávají argumentem ve prospěch zmírnění kritického stanoviska, tedy stanoviska, které produkuje odlišné a opoziční soubory vědění založené na partikulárních vizích a někdy opravdu prezentuje svoje pozice jako nevymeditelné [...]“ [s. 48]

⁷ Kontroverze kolem SUV neutichá a zastávat se jich dnes může být těžší než v roce 2005 [viz např. Kommenda 2019; Laker 2019]. Děkujeme autorce recenzované knihy, že nás na tyto skutečnosti upozornila.

Ačkoli se však MPB Latourovu pohnutky snaží pochopit, nemůže se vzdát svého vlastního stanoviska, zahrnujícího odpor ke škodlivým technologiím a obranu zájmů umlčovaných a utlačovaných. Z této pozice pak formuluje svoje výhrady vůči jeho podání problému SUV. Za prvé ne všichni jsme doktoři Frankensteinové, zodpovědní za vznik nebezpečných monster (zde SUV). Výzva kritizovaná vozidla neopouštět vyznívá naprázdno pro ty, kdo se na jejich vzniku a provozu nepodíleli.⁸ A za druhé – a zde se dostáváme k neuralgickému bodu sporu antikritiky a pečující teorie stanoviska – je třeba se ptát, proč Latourova intervence dává hlas zastáncům SUV, když některé jiné zájmy, jako například zájmy stromů a rostlin, malých dětí v kočárcích nebo cyklistů, ponechává stranou [s. 52]. MPB tu pracuje s Latourovou metaforou „třetího stavu“ – jsou-li opomíjeným „třetím stavem“, který je třeba zapojit do demokratické debaty, ne-lidští aktéři, kdo a co všechno naopak zůstává stranou? Čí zájmy padly za oběť této konkrétní snaze o rozšíření pole demokracie?

Navíc, na obecnější rovině, útočí-li Latour na metakritické teorie (které podle něj nevedou k emancipaci, ale pouze k nihilistické dekonstrukci), zasahuje tak často minoritní postoje, které se metakritickými teoriemi (např. teoriemi o rase, genderu nebo disabilitě) zaštiťují. To sice nemusí být záměrné – jeho útok není veden proti minoritním stanoviskům, ale proti ničivé moci metakritiky – nicméně to může vést k tomu, že minoritním stanoviskům není dán prostor.⁹ Kritika kritiky tak podle autorky „vyloučením celé řady zájmů z politiky věcí přispívá k formování redukcionistického pojetí kritického konstruktivismu“ [s. 48]. Přitom právě „tyto hlasy jsou oporou feministické vize péče, reprezentující starost o přetrvávající formy vyloučení, moci a dominance, k nimž věda a technologie rovněž přispívají“ [ibid.].

Jak by ale intervence respektující stanoviska stromů a květin a dalších umlčených aktérů měla vypadat? Musela by nutně stavět na metakritice, nebo by se mohla uskutečňovat přidáváním starostlivostí, které v předešlých verzích příběhu zůstaly upozaděny? A jaký nárok na objektivitu si může činit vyprávění vycházející z konkrétních zájmů?

„Feministická objektivita,“ píše ve své přelomové práci o teorii stanoviska Donna Haraway, „znamená prostě situovaná poznání.“ [1991a] Zatímco dílo Bruno Latoura slouží MPB jako opora, jíž se lze chopit a vykročit dál, texty autorky této věty tvoří stálý inspirativní proud jejího uvažování o záležitostech péče [především Haraway 1991a, 1991b, 1997, 2003, 2016].

⁸ Jako když se užitím pojmu „anthropocén“ naznačuje, že všichni lidé – včetně příslušníků chudých národů třetího světa – jsou stejnou měrou zodpovědní za ničení přírody kapitalisticky organizovanou výrobou [např. Moore 2016].

⁹ Lze namítnout, že Latour (a obor vědních studií obecně) umlčovaným hlasům slovo dává, jen jinak než s oporou v metakritických teoriích. Kritika kritiky navíc může být motivována, jak sama MPB uznává, snahou zajistit minoritním postojům místo na agoře tím, že se stanou pro ostatní přístupnějšími a srozumitelnějšími.

Ve světě, kde „realita je sloveso v aktivním rodě“ [Haraway 2003: 6], je podíl vypravěčky či vypravěče na osudech vyprávěných věcí a bytostí ontologickým východiskem, z něhož se nelze jenom tak vyvléct [s. 69–71]. Věci a bytosti – včetně sportovně užitkových vozidel a textů o nich – nejsou nejprve autonomními entitami a teprve poté účastníky vztahů. Ve skutečnosti je tomu právě naopak: „Bytosti neexistují před vzájemnými vztahy.“ [Haraway 2003: 6; MPB, s. 72] Přemýšlení je tak *přemýšlením-s* a sociálněvědní bádání/psaní/vyprávění *psaním-s*, kladoucím před nás neodbytnou otázku, s kým a jak spolu-vytváříme „své“ texty. Zatímco převládající způsob akademické práce konstruuje názory a starosti komunikačních partnerů jako pozadí, před nímž hrdě ční odborný text s autorovým podpisem [s. 76], psaní-s narušuje ustálené hranice společenství a vždy se znovu a znovu ptá, zda se jejich záležitosti péče mohou a mají stát též záležitostmi péče vypravěčky či vypravěče. Hledání způsobů, jak vepsat kolektiv do našich textů, zasluhuje více pozornosti i pro „svůj“ potenciál vyvážit vyprahlost způsobenou izolovaností akademické práce“ [s. 76].

Kromě reformulace pravidel akademického psaní, publikování a vykazování vede psaní-s rovněž ke zdůraznění kritické a spekulativní roviny poznávání, kterou MPB nazývá *vnitřním disentem* [s. 78–84]. Pracujeme-li s někým (nebo s něčím) na společném díle, přijmeme-li něčí zájmy jako reálnou možnost pro sebe sama [Noddings 2013: 19–21], dojdeme nevyhnutelně k poznání, že pečování zahrnuje nejen pěstování vztahů k lidským a ne-lidským bytostem, které náš svět spolu-vytvářejí, ale rovněž odpojení (MPB tu hovoří o „odříznutí“) relací, které jsou s našimi zájmy v příkrém rozporu. Přemýšlení-s nás přitom učí tyto kritické zásahy promýšlet novým způsobem: nikoli pouze jako gesta odloučení a zkázy, ale jako strategické tahy, nezbytné pro nejen-lidské spolu-stávání-se [s. 78].

Všechny tyto otázky, všechna východiska i výsledky spolu-promýšlení, jsou přitom vždy místně a časově specifické, situované „ve zranitelné, uzemněné práci“ [Haraway 2003: 7; MPB, s. 84]. To nás přivádí zpět k pevné objektivitě (*strong objectivity*) a k rozdílům mezi emočně a eticky oploštěným skládáním světů a pečováním o konkrétní stanoviska. „[P]oznání zasvěcené ‚přemýšlení-z‘ marginalizovaných pozic může být lepším poznáním a může pomoci s kultivací alternativních epistemologií překračujících dominantní dualismy [Hartsock 1983].“ [s. 84] Přemýšlení a poznávání však může být rovněž nástrojem totalizujících vizí a může vést ke zpredmetnění. Další intervence MPB do relačního pojmosloví Donny Haraway proto směřuje proti přivlastňování těch, o nichž, s nimiž – a především pro které – zkoumáme, analyzujeme a píšeme: „Tato specifická forma ‚přemýšlení-z‘ by měla být spíše nazývána ‚přemýšlení-pro‘. To by nám pomohlo uvědomit si její specifická úskalí: nebezpečí, že se automaticky budeme považovat za mluvčí, že marginalizované ‚druhé‘ budeme používat jako argument nebo že propadneme fascinaci inspirativními zkušenostmi ‚marginalizovaných‘ a utlačovaných.“ [s. 85]

Permakultura: blízkost a pečování s jinými-než-lidskými bytostmi

Spekulativní etika MPB pojímá pečování jako aktivitu, skrze niž můžeme spolu s ostatními pracovat na proměně toho, co je, v něco lepšího; samozřejmě s nejistým výsledkem. Nejde o snění a fabulace, ale o rozvážné přiložení ruky se srdcem na dlani k dílu na určitém místě a v určitém čase. V permakulturním společenství, jemuž je věnována čtvrtá kapitola knihy, je v souladu s tímto modelem péče nejčastější odpovědí na otázku, co by se mělo dělat, opatrné „přijde na to“ [s. 150].

Výzva permakultury k zodpovědné účasti na udržování světa směřující k lepšímu soužití lidského, ne-lidského a neživého v sobě nese jistou dávku kritiky zanedbávání půdy, jehož se mnozí lidé dlouhodobě dopouštějí [s. 170–171]. Jednu z příčin opomíjení půdy coby zdánlivě bezbranné entity dané člověku k užívání vidí autorka v dominanci obrazu budoucnosti, v němž technověda zajišťuje nekonečný růst a rozvoj prostřednictvím inovací [s. 175]. Přestože MPB po celou dobu hledá rovnováhu mezi péčí a kritikou, abstraktním a praktickým, normativitou a experimentem/spekulací, staví se spolu s dalšími feministkami na stranu zanedbávaných a umlčovaných (červů, žížal, hlíny a jiných významných druhů). Spolu s nimi vypráví nový příběh o udržování našeho světa – příběh o *alterbiopolitice v časech půdy a péče* [s. 125–169].

Ve světě alterbiopolitiky tvoří život-udržující-sítě lidé, ne-lidé i ti, o nichž se předpokládá, že nežijí vůbec. Spekulativní etika stojí na prolínání osobního a kolektivního prostřednictvím společného setkávání a ob/dělávání. Aktéři život-udržující-sítě se nemůžou o sebe nestarat, jsou na sobě závislí a utvářejí vztahy, v nichž prospívají, chřadnou, zanikají, případně se sobě navzájem stávají potravou. Díky každodenní bezprostřední blízkosti, vzájemnému dotýkání se zanechávajícímu hlínu za nehty a prožitku sdílení a radosti se vzájemná závislost stává nejen morálním závazkem, ale rovněž *záležitostí péče* [s. 146–147].

Pro nás, kteří považujeme Čapkův *Zahradníkův rok* [1929] za druh milostné literatury a každý měsíc jej netrpělivě otevíráme, abychom si připomněli, co se děje v půdě a kolem ní, a se zvědavostí a obdivem obcházíme kolem kompostu a opatrně nahlížíme dění uvnitř, je text MPB jen dalším potvrzením toho, že vědomě sypat do kompostu žhavý popel je akt hromadného zabíjení. S úlevou si uvědomujeme, že lítost nad tím, že jsme včas nezaopatřili záhony na zimu nebo svou neopatrností zlomili větev, není nepřiměřenou sentimentalitou. Jde o adekvátní emotivní reakci na nesplněný závazek (*obligation*), který s našimi bližními v zahradě utváříme a ctíme.

Nejsme si jisti tím, že o nás rukola a půda, ve které roste, chtějí pečovat, a že je zajímavá, co si o jejich péči myslíme. Možná ani nestojí o to, abychom je zaplétali do svých sítí, přehrabovali se v nich rukama, okopávali je motykou a otrhávali je ještě před tím, než rozkvetou. Vztahy a výsledek procesu péče jsou i zde nejisté. Nepřestáváme si uvědomovat, že ne/porozumění, napětí, kontroverze a ambivalence k péči neodmyslitelně patří; přesto spekulativně počítáme s tím, že máme-li spolu ve vymezeném čase koexistovat a oboustranně prospívat, musíme se

o sebe vzájemně dobře starat. Časová dimenze existence půdy tu lidskou dalece přesahuje – byla tu před námi a bude tu po nás [Povinnelli 2016]. Skutečnost, že čas, který lidé sdílejí s půdou, je omezený, nás však nezabavuje odpovědnosti za její prospívání a neopravňuje k jejímu zanedbávání a ničení. Spekulativní etika v časech půdy je hledáním cest, jak přerušit proud smrtící toxicity způsobený kontaminací půdy ve jménu vyšších výnosů a zisku [s. 219–221].

Kde my spolu s MPB opatrně a váhavě spekulujeme o vztazích s blízkými druhými v půdě, pohybují se jiní s jistotou. Přemýšlejíce-se svými přáteli a kolegy z kolektivu Karrabing,¹⁰ vzdalujeme se ještě více antropocentrickému pojetí světa. Elizabeth Povinnelli spolu s původními obyvateli Austrálie navrhuje zbavit se pozdně liberální dramatickosti v pohledu na (ohrožený) lidský život a současně s tím bezvýhradně přijmout odpovědnost za to, co děláme. Otvírají se tak jiné otázky než ty související s rozdělením na Život a Neživot. Je třeba se ptát, jaké spojení a formace udržujeme a které naopak ničíme. Ve světě Karrabingů věci existují díky vytrvalé snaze vzájemně si věnovat pozornost a starat se o sebe. Nerodí se ani neumírají. Mohou se však od sebe odvrátit, přestat o sebe pečovat – zavedená spojení se tak přeruší a ony se promění v něco jiného. Země neumírá, nicméně může se o některé z forem existence přestat starat. Uvažujeme-li takto, pak Poušť není metaforou radikálního ohrožení Života Neživotem, světem bez života, ale místem, kde se některé z entit přestaly starat o jiné, například o lidi, a proměnily je v jiný druh existence: kosti, mumie, popel, písečnou půdu [ibid.].

S oporou v konceptu imanentní povinnosti, kterou nastiňuje Povinnelli, posouvá MPB humanistické hranice etiky péče definované Tronto a Fisher [s. 217] k etickým povinnostem vyrůstajícím z naturkulturní ekosmologie, v níž je lidský život neoddělitelný od ostatních forem existence [s. 130]. Zbavuje člověka/subjekt role hybatele a rozšiřuje politický závazek pečování. Nejde tu o uvědomělou etickou volbu subjektu zaměřující se na přežití lidského druhu. Spekulativní etika se nevztahuje jen k člověku, ale k celé situaci pečování – k agencím, materialitám i praktickým činnostem. Ať chceme či ne, jsme (všichni) nevyhnutelně vtahováni do „proudu péče“ bez jasného začátku a konce [s. 152–159].

Co dělá pečující výzkum/text

MPB dokládá svou představu o pečujícím textu řadou příkladů. Zdůrazňuje zájem o umlčované aktéry a praktickou snahu vžít se, potažmo vepsat se, do jejich stanovisek a o tato stanoviska se co nejlépe postarat, přinejmenším v omezeném kruhu akademického publika. Stejně jako v případě Haraway a Latoura i zde cituje pozoruhodné, méně známé texty [např. Suchman 2007; Vora 2010; Despret

¹⁰ Karrabing Collective je filmové uskupení, které vzniklo v roce 2008 v reakci na vládní opatření umožňující těžbu na území, kde žijí původní obyvatelé Austrálie. Více o jejich spolupráci s Elizabeth Povinnelli viz Angelotti [2016].

2004; Myers 2013]. Příklady by bylo možné najít i v českých sociálních vědách. Abychom však neposilovali podezření z normativity vznesené proti studiím péče vynášením vlastních soudů o tom, co je – a co není – pečující text, rádi bychom namísto toho podrobili spekulativní kritice vlastní projekt, jehož je uvažování o péči a údržbě důležitou součástí. Doufáme, že se nám tak zároveň podaří upozornit na problém, který se tento výzkum snaží řešit.

Jde nám především o to, že v České republice jsou tisíce lidí označených za postižené umístěni ve velkých zařízeních pobytových služeb, jež organizují podstatnou část jejich života [Goffman 1961] způsobem, který navazování vztahů k lidem a věcem nacházejícím se mimo tyto instituce činí značně obtížným nebo nemožným. V zařízeních konkrétního typu, kde provádíme etnografický výzkum, jsou služby poskytovány za předpokladu, že u člověka bylo diagnostikováno mentální postižení, případně psychiatrické onemocnění. Ačkoli některé diagnózy je možné označit za arbitrární – lidé se pak shodnou, že onen člověk s diagnózou do ústavu vlastně nepatří – většina institucionalizací je spojena s podezřením, že člověk není normální a mnohé normální věci pro něj neplatí.

V souladu s teoretickými východisky ve vědních studiích a studiích péče jsme navrhli etnografický výzkumný projekt, jehož cílem není věci zjednodušit, ale naopak přivést do hry některé zájmy, které do této doby byly v debatě o pobytových službách upozaděny nebo nebyly usouvztažněny s preferovanými stanovisky. Kromě (různě pojímané) péče o lidi jsme zohlednili i praktickou starost o kulturní a ekonomickou hodnotu budov a údržbu každodennosti. Chtěli jsme také zůstat otevření ohledům, o nichž jsme nic netušili. Etnografie prvních měsíců ukázala, že ve hře je celá řada dalších záležitostí starostlivosti, a potvrdila, že věci, které se zdají být holým faktem – jako třeba mentální postižení – jsou upředeny z různorodých a často protichůdných zájmů. Říci, kdo nebo co pečuje o člověka nebo budovu a čím člověk nebo budova v kontextu konkrétního pečování jsou, není vůbec jednoduché.

Při výzkumu potkáváme lidi, kteří nám o svých zájmech vyprávějí nebo nám ukazují, co, jak a proč dělají. Vážíme si jejich otevřenosti a tušíme, že je projevem dobrých úmyslů. Péče o ústav či o budovu často staví na „faktu“, že lidé, kteří v ústavu žijí, nemají kam jít a že je třeba se o ně postarat. Na rovině realistických státních intervencí se přimlouváme za podporu komunitní péče pro lidi označené za postižené [Kocman, Paleček 2012; Pols 2016]. Na rovině teorie čelíme realismu českého ústavnictví [Kolářová 2017] spekulativní kritikou, kladouce sobě i svým komunikačním partnerům otázky překračující rámec vyprávění o tom, jak se věci v české ústavní péči v současné době ve skutečnosti mají. Lze si představit svět bez ústavů? A jak by takový svět vypadal? Lze si představit svět bez pobytových sociálních služeb? A lze si představit svět bez kategorie „mentálního postižení“, tedy svět, v němž lidé, kteří jsou takto označováni, budou žít s námi neoznačenými, s naší podporou, ale bez stigmatu postižení? „Popis nějaké věci formulovaný s péčí a pro péči,“ píše MPB, „může vést k neshodám a konfliktům [...]. Může stvořit vize, jež tvar oné věci ‚obrábějí‘ odlišně či zpochybnit existenci

sítě [...] – může dokonce ve jménu starostlivosti požadovat odříznutí některých částí.“ [s. 61; srov. Synek et al. 2017; Porkertová 2019] Domníváme se, že na kritické rovině pečujícího bádání a psaní se musíme ptát nejen po smyslu a pevnosti současného uspořádání pobytové péče, ale také po jejím příštím osudu.

Kritika přitom podle MPB nemusí být redukci, která popisované věci vysvětlí působením skrytého syntetického činitele, o kterém nikdo z aktérů nemá ponětí, ale přidáváním zájmů, které byly dříve upozaděny. Navzdory tomu, že dnes mnozí aktéři sociálních služeb hovoří o lidech s postižením především jako o „klientech“ či „uživatelích služeb“ a že zjišťování jejich potřeb je důležitou součástí proklamované individualizace, názory lidí s postižením – ať už vyřčené slovy nebo jinak vyjádřené – nejsou často brány vážně s přímým odkazem na jejich postižení. V projektu zaměřeném na život lidí a budov proto (provizorně) zaujímáme místo ve vestibulu, kde se scházejí obyvatelé zařízení. Snažíme se poslouchat a vidět jejich výpovědi a komunikovat s nimi způsobem, který nedeformuje jejich prožitky [Osman 2019]. Tento opatrný postoj – stále velmi daleko od skutečného žití-s – umožňuje vidět novým pohledem aktivity uskutečňované v rámci pečování o klienty a o chod budovy a instituce. Dozvíme se například, že cesta k cigaretě nebo k procházce po vsi vede přes řadu více či méně propustných prahů, společně udržujících člověka uvnitř „budovy“. Řada lidí ve vestibulu přitom mluví o tom, že by prostor ústavu chtěli dočasně nebo trvale opustit. Formuje se opoziční vědění podporující opuštění ústavů a my k němu chceme přispívat.

Príznivci ústavnictví – či alespoň konkrétních ústavů – se ovšem najdou i mezi jejich obyvateli. Potkáváme se s lidmi, kteří si útočiště poskytovaného pobytovou péčí cení a z různých důvodů o něj nechtějí přijít. K nim, stejně jako k lidem pečujícím o chod ústavu, chceme být upřímní. Dělíme se s nimi celkem nepokrytě o své názory a zkušenosti, aniž bychom zapírali svou nelásku k ústavnictví. Realitu útočiště bereme vážně a věříme, že názory některých našich partnerů z vestibulu svědčí o tom, že život v ústavech pro ně není tak těžký, jak si na základě svých kritických spekulací představujeme.

Naše starost o zrušení ústavů a o dopady kategorie mentálního postižení na ty, kdo jsou do ní zařazeni, představuje „spekulativní afektivní modus pečování, povzbuzující k zásahům do budoucí podoby věcí“ [s. 66]. Rádi bychom, aby naše působení v ústavech a naše vyprávění o nich především generovalo péči o to, jak lidé označení za postižené žijí a jak by mohli žít lépe. Naše aktivní zasahování do spolu-stávání-se s ústavu a jejich obyvateli přitom generuje i řadu pochybností. Dovolte, abychom se o některé z nich na závěr podělili:

O čem příběh pobytové péče vlastně je? A proč je to, o čem je, důležité v porovnání s dalšími problémy, jako jsou třeba požáry v Austrálii či hrozící válka s Iránem? Je klíčovým problémem segregace „postižených“, tedy jejich systematické vylučování z běžného života? Nebo/a jejich následná adiaphorace [Bauman, Donskis 2013, 2018]? A jakým příběhem máme tento příběh vyprávět [Haraway 2016: 12]? Čím příběhem? O co chceme svým výzkumem a svými texty pečovat – emočně, eticky, prakticky? O humanizaci a individualizaci pobytové péče? O so-

ciální bydlení, flexibilní komunitní služby nebo o pečující vztahy mezi sousedy? Na co nám stačí síly? O čem příběh pobytové péče je a o čem může být pro nás?

Co vlastně znamená zahrnout do výzkumu pečování o budovy a co by znamenalo (spekulativně) zohlednit pečování budov? Mají budovy vlastní zájmy, mají působnost? Mohou pečovat [Nord, Högström 2017]? O co pečují staré budovy ústavů, na čem jim záleží? Má s tím něco společného duch budovy? Duch historických budov prý uklidňuje, duch parků léčí závislost [Dvořáček 2017]. Jenže co má tohle co dělat s otázkou, proč jsou v těchto budovách koncentrováni ve velkém počtu nějací lidé?

Je možné zabývat se budovou jakožto strojem na segregaci, jako systémem polopropustných prahů, který lidi s určitým typem znaků udržuje uvnitř, oddělené od světa venku. O co pečuje tento systém prahů a je jeho pečování naším pečováním? Chceme se podílet na oddělování?

O co nebo o koho pečují další ne-lidští aktéři žijící v ústavu, jako třeba hospodářská zvířata a domácí mazlíčci? Jak se tam zachází s těly zabíjených zvířat? O co pečuje zmražené maso? O co nebo o koho pečuje kočka Jasmínka? A proč bychom měli brát vážně její pečování?

Dana Hradcová
Fakulta humanitních studií
Univerzita Karlova

Michal Synek
Centrum pro teoretická studia
společné pracoviště Univerzity Karlovy a Akademie věd ČR

<https://doi.org/10.13060/csr.2020.009>

Literatura

- Angelotti, M. 2016. „Karrabing is Not a Clan, Not a Language Group, Not a Nation. It Is an Aspiration – Elizabeth Povinelli in Conversation with Martina Angelotti on the Karrabing Film Collective, Winner of the 2015 Visible Award.“ *Visible Project* [online]. [cit. 25. 1. 2020]. Dostupné z: <https://www.visibleproject.org/blog/elizabeth-povinelli-in-conversation-with-martina-angelotti-on-the-karrabing-film-collective-winner-of-the-2015-visible-award/>.
- Bauman, Z., L. Donskis. 2013. *Moral Blindness: The Loss of Sensitivity in Liquid Modernity*. Cambridge, Malden: Polity Press.
- Bauman, Z., L. Donskis. 2018. *Tekuté zlo: Život bez alternativ*. Praha: Pulchra.
- Bělohradský, V. 2016. „Všichni jsme obětmi i katy: Rozhovor s Václavem Bělohradským.“ *Česká pozice* [online]. [cit. 7. 1. 2020]. Dostupné z: http://ceskapozice.lidovky.cz/tema/belohradsky-vsichni-jsme-obetmi-i-katy.A161223_215129_pozice-tema_houd.
- Callon, M. 1986. „Some Elements of a Sociology of Translation: Domestication of

- the Scallops and the Fisherman of St Brieuc Bay." Pp. 196–223 in J. Law (ed.). *Power, Action and Belief: A New Sociology of Knowledge?* London: Routledge.
- Callon, M., V. Rabeharisoa. 2004. „Gino's Lesson on Humanity: Genetics, Mutual Entanglements and the Sociologist's Role." *Economy and Society* 33 (1): 1–27, <https://doi.org/10.1080/0308514042000176711>.
- Čapek, K. 1929. *Zahradníkův rok*. Praha: Aventinum.
- Despret, V. 2004. „The Body We Care For: Figures of Anthrozoogenesis." *Body & Society* 10 (2–3): 111–134, <https://doi.org/10.1177/1357034X04042938>.
- Dvořáček, J. 2017. „Psychiatrická léčebna v Červeném Dvoře." Pp. 247–255 in K. Cichrová (ed.). *Červený Dvůr: proměny zámku a parku*. Praha: Národní památkový ústav.
- Fine, M. 2005. „Dependency Work: A Critical Exploration of Kittay's Perspective on Care as a Relationship of Power." *Health Sociology Review* 14 (2): 146–160, <https://doi.org/10.5172/hesr.14.2.146>.
- Friedlander, H. 1995. *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution*. Chapel Hill, London: The University of North Carolina Press.
- Gilligan, C. 1993. *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*. Cambridge, London: Harvard University Press.
- Goffman, E. 1961. *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Garden City: Anchor Books.
- Haraway, D. J. 1991a. „Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective." Pp. 183–201 in *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*. New York: Routledge.
- Haraway, D. J. 1991b. „A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century." Pp. 149–181 in D. J. Haraway. *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*. New York: Routledge.
- Haraway, D. J. 1997. *Modest_Witness@Second_Millennium. FemaleMan©_Meets_Onco-Mouse™: Feminism and Technoscience*. New York: Routledge.
- Haraway, D. 2003. *The Companion Species Manifesto: Dogs, People, and Significant Otherness*. Chicago: Prickly Paradigm Press.
- Haraway, D. J. 2016. *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*. Durham: Duke University Press, <https://doi.org/10.1215/9780822373780>.
- Harding, S. 1986. *The Science Question in Feminism*. Ithaca: Cornell University Press.
- Harding, S. 1993. „Rethinking Standpoint Epistemology: What Is 'Strong Objectivity'." Pp. 49–82 in L. Alcoff, E. Potters (eds.). *Feminist Epistemologies*. New York, London: Routledge.
- Harding, S. 2015. *Objectivity @ Diversity: Another Logic of Scientific Research*. Chicago, London: The University of Chicago Press, <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226241531.001.0001>.
- Hartsock, N. 1983. „The Feminist Standpoint: Toward a Specifically Feminist Historical Materialism." Pp. 231–251 in N. Hartsock (ed.). *Money, Sex, and Power: Toward a Feminist Historical Materialism*. New York: Longman.
- Held, V. (ed.). 1995. *Justice and Care: Essential Readings in Feminist Ethics*. Bolder, Oxford: Westview Press, <https://doi.org/10.4324/9780429499463>.
- Held, V. 2015. *Etika péče: osobní, politická a globální*. Praha: Filosofia.
- Kittay, E. F. 1999. *Love's Labor: Essays on Women, Equality, and Dependency*. New York: Routledge.
- Koubová, A., P. Urban. 2018. „Vztahové pojetí morální subjektivity mezi etikou péče a teorií hry Donalda Winnicotta." *Filozofia* 73 (9): 717–730.
- Kröger, T. 2009. „Care Research and Disability Studies: Nothing in Common?" *Critical Social Policy* 29 (3): 398–420, <https://doi.org/10.1177/0261018309105177>.

- Kocman, D., J. Paleček. 2012. „Deinstitucionalizace a kvality života: Od expertních posudků k praktickým experimentům.“ *Fórum sociální práce* 1: 15–30.
- Kolářová, K. 2017. „‘Mentální retardace’ a afektivní politiky zřeknutí se.“ *Gender a výzkum* 18 (2): 128–154, <https://doi.org/10.13060/25706578.2017.18.2.374>.
- Kommenda, N. 2019. „SUVs Second Biggest Cause of Emissions Rise, Figures Reveal.“ *The Guardian* [online]. [cit. 27. 12. 2019]. Dostupné z: <https://www.theguardian.com/environment/ng-interactive/2019/oct/25/suvs-second-biggest-cause-of-emissions-rise-figures-reveal>.
- Laker, L. 2019. „‘A Deadly Problem’: Should We Ban SUVs from Our Cities?“ *The Guardian* [online]. [cit. 27. 12. 2019]. Dostupné z: <https://www.theguardian.com/cities/2019/oct/07/a-deadly-problem-should-we-ban-suvs-from-our-cities>.
- Latour, B. 1993. *We Have Never Been Modern*. Cambridge: Harvard University Press.
- Latour, B. 2004a. „Why Has Critique Run Out of Steam? From Matters of Fact to Matters of Concern.“ *Critical Inquiry* 30 (2): 225–248, <https://doi.org/10.1086/421123>.
- Latour, B. 2004b. *Politics of Nature: How to Bring the Sciences into Democracy*. Cambridge: Harvard University Press.
- Latour, B. 2005a. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*. New York: Oxford University Press.
- Latour, B. 2005b. „What Is the Style of Matters of Concern? Two Lectures in Empirical Philosophy.“ Spinoza Chair in Philosophy Lectures at the University of Amsterdam, April–May 2005.
- Latour, B. 2005c. „Victor Frankenstein’s Real Sin.“ *Domus* 878.
- Latour, B. 2010. *On the Modern Cult of the Factish Gods*. Durham, London: Duke University Press.
- Latour, B. 2016. „Proč kritice dochází dech? Od faktů k zájmům.“ Pp. 209–235 in T. Stöckelová (ed.). *Stopovat a skládat světy s Brunem Latourem: Výbor z textů 1998–2013*. Praha: Tranzit.cz.
- Law J., A. Mol. 1995. „Notes on Materiality and Sociality.“ *The Sociological Review* 43 (2): 274–294, <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.1995.tb00604.x>.
- Love, H. 2010. „Close but not Deep: Literary Ethics and the Descriptive Turn.“ *New Literary History* 41 (2): 371–391, <https://doi.org/10.1353/nlh.2010.0007>.
- Mol, A., I. Moser, J. Pols (eds.). 2010. *Care in Practice: On Tinkering in Clinics, Homes and Farms*. Bielefeld: Transcript Verlag, <https://doi.org/10.14361/transcript.9783839414477>.
- Moore, J. W. (ed.). 2016. *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism*. Oakland: PM Press.
- Moser, I., H. Thygesen. 2015. „Exploring Possibilities in Telecare for Ageing Societies.“ Pp. 111–124 in M. Barnes, T. Brannelly, L. Ward, N. Ward (eds.). *Ethics of Care: Critical Advances in International Perspective*. Bristol, Chicago: Bristol University Press, <https://doi.org/10.2307/j.ctt1t89d95.13>.
- Myers, N. 2013. „Sensing Botanical Sensoria: A Kriya for Cultivating Your Inner Plant.“ *Centre for Imaginative Ethnography* [online]. Dostupné z: <https://imaginative-ethnography.com/imaginings/affect/sensing-botanical-sensoria/>.
- Noddings, N. 2002. *Starting at Home: Caring and Social Policy*. Berkeley: University of California Press.
- Noddings, N. 2013. *Caring: A Relational Approach to Ethics and Moral Education*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Nord, C., E. Höglström (eds.). 2017. *Caring Architecture: Institutions and Relational Practices*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Osman, R. 2019. „Jet pěšky / Geografie vozíčkářů a vozíčkářek.“ Pp. 29–68 in R. Osman,

- L. Pospíšilová (eds.). *Geografie „okrajem“: Každodenní časoprostorové zkušenosti*. Praha: Karolinum.
- Petríček, M. 2018. *Filosofie en noir*. Praha: Karolinum.
- Pols, J. 2013. „The Chronification of Illness. An Empirical Ethics in Care.“ Inaugural Lecture Delivered on the Appointment of the Special Chair of Social Theory, Humanism & Materialities at the University of Amsterdam.
- Pols, J. 2014. „Radical Relationality: Epistemology in Care and Care Ethics for Research.“ Pp. 175–194 in G. Olthuis, H. Kohlen, J. Heier (eds.). *Moral Boundaries Redrawn: The Significance of Joan Tronto's Argument for Political Theory, Professional Ethics, and Care as Practice*. Leuven: Peeters.
- Pols, J. 2015. „Towards an Empirical Ethics in Care: Relations with Technologies in Health Care.“ *Medicine, Health Care and Philosophy* 18 (1): 81–90, <https://doi.org/10.1007/s11019-014-9582-9>.
- Pols, J. 2016. „Analysing Social Spaces: Relational Citizenship for Patients Leaving Mental Health Care Institutions.“ *Medical Anthropology* 35 (2): 177–192, <https://doi.org/10.1080/01459740.2015.1101101>.
- Porkertová, H. 2019. „Asambláže postižení: Afirmativní pojetí v deleuzo-guattariovské perspektivě.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 55 (5): 561–585, <https://doi.org/10.13060/00380288.2019.55.5.477>.
- Povinelli, E. A. 2016. *Geontologies: A Requiem to Late Liberalism*. Durham, London: Duke University Press, <https://doi.org/10.1215/9780822373810>.
- Příbylaková, M. 2019. „Female Body as a Gender War Zone: 'New' Form of War(Fare) in Lima.“ *Ergot* 2/2019: 111–142.
- Sevenhuijsen, S. 1998. *Citizenship and the Ethics of Care*. London: Routledge.
- Suchman, L. 2007. *Human-Machine Reconfigurations: Plans and Situated Action*. Cambridge: Cambridge University Press, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511808418>.
- Synek, M., D. Hradcová, D. Jahodová, R. Carboch. 2017. „O (ne)soudržnosti pečování: Mnohočetné ontologie života s demencí.“ *Biograf* (65–66): 5–52.
- Synek, M., D. Hradcová, R. Carboch, D. Jahodová. 2019. „Kritické gesto a záležitosti péče v souřadnicích ne/způsobivosti.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 55 (5): 587–614, <https://doi.org/10.13060/00380288.2019.55.5.478>.
- Tronto, J. C., B. Fisher. 1990. „Toward a Feminist Theory of Caring.“ Pp. 36–54 in E. Abel, M. Nelson (eds.). *Circles of Care*. Albany: SUNY Press.
- Tronto, J. C. 1993. *Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care*. Routledge, New York.
- Tronto, J. C. 2013. *Caring Democracy: Markets, Equality, and Justice*. New York: New York University Press.
- Uhde, Z. 2009. „K feministickému pojetí péče jako kritické kategorie sociální nerovnosti.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 45 (1): 9–29.
- Voltaire. 1949. *Candide*. Praha: Svoboda.
- Vora, K. 2010. „The Transmission of Care: Affective Economies and Indian Call Centers.“ Pp. 33–48 in E. Boris, R. S. Parreñas (eds.). *Intimate Labors: Cultures, Technologies, and the Politics of Care: Interdisciplinary Perspectives on Care, Sex and Domestic Work*. Stanford: Stanford University Press.